

A Reflection on the Meaning and Origins of Mowlana's Verse «Yonder World is a City Full of Bazaar and Gain»

Amir Yousefi¹, Ali Ashraf Imami²

Abstract

In interpreting the verse "Yonder world is a city full of bazaar and gain", most commentators have confined themselves to either reading it as a general reference to the possibility of gain (*Kasb*) in the hereafter, or Mowlānā's concern with the consequences of virtuous actions in this world -which yield wealth and enjoyment in the afterlife. However, the author considers this verse related to the hadith of "Ṣūq al-Ṣuwar" (the Bazaar of forms) and through this interpretation proposes a fresh and innovative understanding. This concept may also be viewed in relation to the notion of "Ṣūq al-Ṣuwar" as articulated by Ibn al-ʿArabī, who has spoken on this matter more extensively than others. In this article, after a brief overview of the interpretations provided by all prominent commentators of the *Maṣnavī*, the connection of this verse with the concept of the gain in the otherworld is addressed -firstly in the sense of possibility of such gain, and secondly in relation to the notion of gain otherworldly forms. To gain otherworldly forms is contrasted with the worldly gain, and Mowlana portrays worldly gain, in contrast to gain in hereafter, as a child's play. Understanding the reason for that and realization of the utopia in the afterlife through "Ṣūq al-Ṣuwar" are of the important findings of this study.

Keywords: Mowlānā, Ibn al-ʿArabī, Ṣūq al-Ṣuwar, gain, Form.

Received: 18 September 2023 :: Revised: 17 March 2025
Accepted: 14 May 2025 :: Published Online: 21 August 2025

1. PhD of Religions and Comparative Mysticism, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
E-mail: yousefi.amir@ut.ac.ir <https://orcid.org/0000000287098527>
2. Associate Professor at the Department of Religions and Comparative Mysticism, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Corresponding author)
E-mail: imami@um.ac.ir <https://orcid.org/0000000271325449>

How to cite this article:

Yousefi, A., & Ashraf Imami, A. (2025). A reflection on the meaning and origins of Mowlana's verse «Yonder world is a city full of bazaar and gain». *New Literary Studies*, 58(1), 1-20.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.84492.1503>

Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article distributed under article distributed under [Creative Commons Attribution 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

The Mathnawī-yi Ma‘nawī of Mowlānā comprises nearly 26,000 verses, among which several are regarded as master verses (shāh-bayt). Each of these carries profound meanings and encapsulates vast spiritual and philosophical insights within the limited space of letters and words.

“Yonder world is a city full of bazaar and gain / So that you do not suppose that trade here is true merit”.

Many commentators have written on this verse, and in the present study we examine a number of these interpretations. However, the reading offered in this article is one that connects the verse to the ḥadīth of Ṣuq al-Ṣuwar (also known as Sūq al-Janna), a connection overlooked by previous commentators.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical method and is based on a comprehensive review of relevant library-based sources.

Discussion

According to the author’s interpretation, this verse is closely connected to the ḥadīth of Sūq al-Janna (“the Market of Paradise”) and contains a novel layer of meaning. This ḥadīth is found in credible Islamic sources and, when viewed in this light, the verse takes on deeper mystical dimensions. On a primary level, it evokes the notion of trade oriented toward the afterlife and alludes to a particular mode of exchange in the world to come. On closer analysis, however, the verse also reveals Mowlānā’s understanding of the paradisiacal market and its essentials. The aim of this article is to critically assess various existing commentaries on this verse and demonstrate that the explicit link between the verse and the Sūq al-Janna has largely been neglected.

The concept of a heavenly market has strong roots in Islamic ḥadīth literature and has been described in various ways, each allowing for different interpretive possibilities. One may begin with the most authoritative collections of ḥadīth: Ṣaḥīḥ Muslim, for instance, reports that “the market of paradise is held on Fridays, and a sweet breeze is granted there, which beautifies the faces and garments of the dwellers of paradise”.

Among Muslim thinkers, Ibn ‘Arabī has addressed the concept of Sūq al-Janna more than any other, offering remarkable insights about it. Ibn ‘Arabī was older than Mowlānā but lived during the same period, and it is likely that Mowlānā was influenced by him. In contrast to many other core ideas in Mowlānā’s system—

which can often be traced to figures like Sanā'ī and 'Aṭṭār—there is no mention of محمد بياني the Market of Paradise in the works of Sanā'ī or 'Aṭṭār.

Given that paradise is the manifestation of the madīnat al-'ilm (City of Knowledge) in the afterlife, where ṣuwar 'ilmiyya (intelligible forms) are offered as divine manifestations, the paradisiacal market can be understood as the realization of this spiritual utopia. Mowlānā himself evokes this imagery in describing “a city full of markets”—a place in which one may access endlessly diverse forms and appearances, thereby transforming the otherwise repetitive rewards of paradise into a source of continual spiritual engagement and variety.

Conclusion

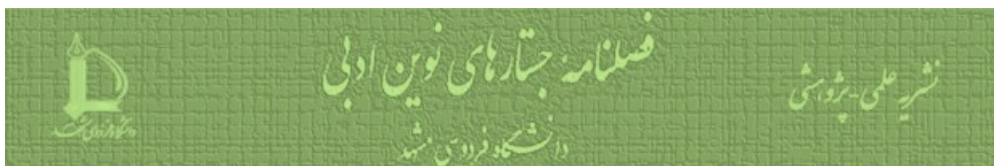
Mowlānā's verse, when read in light of this ḥadīth, reveals deep and thought-provoking meanings. Although the connection between the verse and the ḥadīth of Sūq al-Ṣuwar appears evident, most commentators on the Mathnawī have failed to acknowledge it, resulting in interpretations that bypass these implications.

Among Islamic scholars, the possibility of “gain” in the afterlife has been a subject of debate. Shi'ī commentators of the Mathnawī—such as Sabzawārī and Karīm Zamānī—have interpreted this verse as a denial of the possibility of gain in the afterlife. In contrast, other commentators, such as Baḥr al-'Ulūm, Anqarawī, Akbarābādī, Khwāja Ayyūb, and Zarrīnkūb, affirm the possibility of such gain and regard this verse as a reference to it. Yet none of them connect the verse to the ḥadīth of Sūq al-Ṣuwar. Even Forūzānfar—who is otherwise deeply attentive to the Qur'ānic and ḥadīth sources Mowlānā draws upon—does not reference this ḥadīth.

The author foregrounds the connection between the verse and the ḥadīth of Sūq al-Ṣuwar on the basis of the ḥadīth's credibility within Islamic tradition. In this matter, Mowlānā appears to be in alignment with mystics like Ibn 'Arabī, affirming the existence of a form of gain in the afterlife. By invoking the imaginal world ('ālam al-khayāl) and the role of ṣuwar (forms) in mystical ontology, Mowlānā alludes to a metaphysical understanding of the hereafter. This reading ties the notion of afterlife gain to the acquisition of ṣuwar, and thus, the qualitative characteristics of imaginal existence in the afterlife may likewise be extended to this mode of acquisition.

As described in the ḥadīths of Sūq al-Ṣuwar, the qualities of paradise forms can't be compared to the limits of the material world, and one may transform to multiple appearances and experience infinite varieties of form. Such an interpretation has not been previously proposed. This kind of gain and experience reveals the qualitative difference between the forms of this world and the next—and it is precisely for this

reason that Mowlānā portrays worldly gain as a childish game when compared to the spiritual utopia.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2025.84492.1503>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۵۲۸-۲۷۸۳

ارسال: ۱۴۰۳/۲/۲۷: بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۲۷
پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۴: انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۵/۳۰

تأملی در معنا و ریشه‌های بیت «آن جهان شهریست پر بازار و کسب ...» از مولانا

امیر یوسفی^۱، علی اشرف امامی^۲

چکیده

در تفسیر بیت «آن جهان شهریست پر بازار و کسب/ تا نپنداری که کسب اینجاست حسب» عموم مفسران صرفاً به ذکر امکان کسب در آخرت یا توجه مولانا به نتیجه اعمال نیک در دنیا با تنعم در آخرت بسنده کرده‌اند. لکن نگارندگان این سطور این بیت را با حدیث «سوق الصور» مرتبط می‌دانند که با تفسیر به عمل آمده فهمی بدیع و نوآور محسوب می‌شود. این مفهوم نزد مولانا را می‌توان با «سوق الصور» نزد ابن عربی نیز قابل تطبیق دانست؛ زیرا او بیش از همه در این باب سخن گفته است. پس از ذکر مختصر تفسیر تمام شارحان مطرح مثنوی، ارتباط این بیت با مفهوم کسب در آخرت، اولاً به معنای امکان چنین کسبی و ثانیاً مرتبط با مفهوم کسب صور اخروی طرح می‌شود. کسب صور اخروی در برابر کسب دنیا قرار گرفته است و مولانا کسب دنیا را در مقابل کسب آخرت چون بازی کودکانه تمثیل می‌کند که فهم چرایی آن از نتایج پژوهش پیش‌رو است.

کلیدواژه‌ها: مولانا، ابن عربی، سوق الصور، کسب، صورت.

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۲۸، بهار ۱۴۰۴، صص ۱-۲۰
مقاله پژوهشی

۱. دانش‌آموخته دکتری ادیان و عرفان دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

E-mail: yousefi.amir@ut.ac.ir

<https://orcid.org/0000000287098527>

۲. دانشیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

E-mail: imami@um.ac.ir

<https://orcid.org/0000000271325449>

ارجاع به این مقاله:

یوسفی، ا.، و اشرف امامی، ع. (۱۴۰۴). تأملی در معنا و ریشه‌های بیت «آن جهان شهریست پر بازار و کسب» از مولانا.

جستارهای نوین ادبی، ۱۵۸(۱)، ۲۰-۱. <https://doi.org/10.22067/jls.2025.84492.1503>

مقدمه

در جهانِ مثنوی معنوی مولانا قریب به بیش از ۲۶۰۰۰ بیت وجود دارد که تعدادی از آن‌ها به‌نوعی شاهبیت تلقی می‌شوند که در خود معانی بسیار دارد و گرچه مولانا یک بیت سروده است؛ اما در همان تعداد اندک از حروف و کلمات، معانی سترگ و ژرفی نهفته است:

«آن جهان شهری ست پر بازار و کسب تا نپنداری که کسب اینجاست حسب»

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، ص. ۲۶۰۳)

در شرح بیت فوق، شارحان بسیاری نگاشته‌اند که در پژوهش حاضر به ذکر آن‌ها پرداخته می‌شود و در ادامه تفسیری ارائه می‌شود که هیچ‌یک از شارحان به این جمیع این ابعاد پرداخته‌اند و البته ارتباط این بیت را با معنای دقیق از حدیث سوق‌الصور و در استفاده تفسیری از آن تأیید نکرده‌اند. بنا به تفسیر نگارندگان، ارتباط این بیت با حدیث «سوق الجنة» یا «بازار بهشت» است که معنای بدیعی در آن وجود دارد. حدیث فوق در منابع روایی معتبر اسلامی ذکر شده است که برخی از آن منابع ذکر خواهد شد. ارتباط این بیت با حدیث بازار بهشت، مفاهیم عرفانی مهمی را در بر دارد که کسب معطوف به آخرت و نحو خرید و فروش به خصوصی در جهان آخرت را در بدایه به ذهن می‌نشانند و البته در معنای دقیق‌تری می‌توان نگاه مولانا را به بازار بهشت و لوازم آن فهم کرد. قصد پژوهش حاضر نقد شروح مختلف در باب این بیت است تا نشان داده شود که این تفسیر و ارتباط مشخص با حدیث بازار بهشت در بسیاری از شروح مغفول مانده است.

پیش از مولانا علاوه بر ابن عربی که بیش‌ترین توسعه را به این مفهوم داده است در میان عرفا، غزالی و عین‌القضات همدانی نیز حول بازار بهشت اشاراتی داشته‌اند که غزالی آن را ناظر به لطف حق دانسته و نقش و اراده الهی در ایجاد صور مختلف را در زمان واحد برجسته می‌کند و البته غزالی این نکته را فقط در رساله‌ای بیان می‌کند که نام آن نیز «المصنوع به علی غیر اهله» نشان‌دهنده خاص بودن این سخنان دارد، او در قسمت بهشت از این رساله، نعمات بهشتی را به سه قسمت حسی، خیالی و عقلی تقسیم می‌کند و «سوق‌الصور» را ضمن نعمات خیالی در بهشت توصیف می‌کند که البته در حس انسان وجود دارد ولی در عالم خارج برای دیگران قابل مشاهده به چشم حسی نیست، این تفکیک مختص غزالی است (غزالی، ۱۴۱۶، صص. ۳۵۴-۳۵۵).

عین‌القضات این مفهوم را با رؤیت خداوند به صورت‌های مختلف مرتبط می‌داند و نقل می‌کند که عارفی خداوند را در صورت مادرش می‌بیند و یا پیامبر خداوند را در معراج در «احسن‌الصوره» مشاهده کرده است لذا عین‌القضات

از این بازار مشاهده حق را در صور مختلف استفاده می‌کند و از آن با نام «بازار خواص» یاد می‌کند. (همدانی، ۱۳۴۱، صص. ۲۹۸-۳۰۳).

۱- ذکر تفاسیر شارحان مثنوی

۱-۱- شرح انقروی

انقروی (م ۱۰۴۱ق) شارح ترک‌زبان مثنوی با اینکه شرح مفصل ۱۵ جلدی در چاپ‌های فارسی بر مثنوی نگاشته است، چون به این بیت می‌رسد به معنای کلی آن اشاره می‌کند و ذیل این بیت می‌گوید: «اصل تجارت بزرگ و فواید بزرگ در بازار آخرت پیدا می‌شود» (انقروی، ج ۵، ص. ۸۷۲).

۲-۱- شرح بحر العلوم

بحر العلوم (م ۱۲۲۵ه) گرچه وجوه مختلفی از این بیت را بیان داشته لکن نظر خود را به سمت احادیث دیگری افکنده و به بیراهه می‌برد. اولاً اینکه این بیت را مرتبط با حدیثی می‌داند که در باب زراعت در بهشت نقل شده است که در آن: «اهل جنت وقتی خیال کنند زراعت را همان وقت بذر اندازند همان وقت زراعت تیار شود» (بحر العلوم، ۱۳۸۴، ج ۲، ص. ۳۲۶) وی با ذکر حدیث «سوق الصور» به نحو اجمال، امکان خرید و فروش را طرح کرده ولی بلافاصله معنای ممکن الوصول از آن را رد می‌کند و آن را به سمت کسب ایتان اعمال شرعی چون صلوات می‌برد و اعمال شرعی را در آن جهان سبب رشد می‌داند که به کلی از معنای حدیث «سوق الصور» گویی غافل است. تفسیر بحر العلوم از این بیت گویا بیش‌تر ناظر به کسب اعمالی شرعی است که سبب ترقی می‌شود، و این مطلب را با حدیث دیگری مرتبط می‌داند که «رأیت موسی فی هذا الوادی تلبیا و رأیت یونس فی هذا الوادی تلبیا» حج کردن موسی یا یونس در آخرت را نمونه‌ای برای کسب اعمال در آن دنیا دانسته و البته هر عمل شرعی سبب ترقی می‌شود لذا نتیجه بحر العلوم از این بیت، توان کسب اعمال شرعی در آخرت و در نتیجه ترقی در علوم الهیه است (بحر العلوم، ۱۳۸۴، ج ۲، ص. ۳۲۶).

۳-۱- شرح اکبرآبادی

اکبرآبادی (قرن ۱۲ه) این بیت را ذیل مفهوم کسب، تفسیر می‌کند که بر سر این موضوع که آیا در آخرت نیز کسب وجود دارد یا خیر، اختلاف است و برخی چون مولانا بر این عقیده هستند که در آن جهان نیز برای انسان کسب وجود دارد. اکبرآبادی آن را به نقل دیگران، کسب شریف و دخل لطیف می‌نامد. البته این نوع از کسب را اکبرآبادی به حدیثی

مروی از ابوهریره مرتبط می‌داند که در آن برخی از اهل بهشت برای کشت و زراعت در آن دنیا از خداوند اذن می‌گیرند و دانه‌هایی می‌کارند که محصولات فراوان چون کوه‌هایی از آن دانه‌ها کسب می‌شود (بخاری، ۱۴۱۴، ج ۲، ص. ۸۲۶). در کنار این تفسیر و ارتباطی که اکبرآبادی با این روایت برقرار می‌داند، می‌گوید که مولوی البته که مرادش از کسب آن جهان، کسب معارف و تجلیات حق است و آن را مرتبط با این بیت مثنوی می‌داند:

«کسب دین عشق است و جذب اندرون قابلیت نور حق را ای حرون»

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، ص. ۲۶۰۹)

این ترقی در حقیقت و معارف را در سخنی از ابن عربی نیز پی می‌گیرد که در کتاب التجلیات خود آورده است که: «من جنید، شبلی و ابویزید را ترقی دادم» (اکبرآبادی، ۱۳۸۶، ج ۲، صص. ۸۸۹-۸۹۰).

۴-۱- شرح اسرار الغیوب

خواجه ایوب (قرن ۵۱۲ه) کسب آن جهان را به واسطه اعمال صالحه و ریاضات می‌داند که به اقتضای «المجاهده ثورث المشاهده» رخ می‌دهد، این حصول جزا در آن جهان به نتایج اعمال این دنیا و مرتبت با آیه «ان الله استری من المؤمنین انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة» (۹:۱۱۱). (خواجه ایوب، ۱۳۹۹، ج ۱، ص. ۴۴۱). این نوع ارتباط میان کسب این دنیا و مشاهده نتایج آن در آن دنیا مورد نظر خواجه ایوب است و البته به کسب به معنای معانی چون «زرع» و کسب اعمال در آن دنیا اشاره‌ای ندارد و میوه این امور را عشق و جذب و شهود می‌داند. نکته دیگر در این بیت امکان کسب ترقی و کمال برای روح انسانی بعد از موت است که خواجه ایوب نیز بدان التفات داشته است، که مولانا قائل بر این امکان ترقی روح در عالم دیگر است، و ابن عربی را نیز بر این عقیده می‌داند، لکن شیخ علاء الدوله سمنانی بر عدم امکان آن معتقد است (خواجه ایوب، ۱۳۹۹، ج ۱، ص. ۴۴۱).

۵-۱- شرح سبزواری

در شرح سبزواری (م ۱۲۸۹ه) ذیل این بیت به روایتی با این متن اشاره کرده است که «ان فی الجنة سوقاً یباع فیه الصوم» (سبزواری، ۱۳۹۲، ج ۱، ص. ۳۶۹). البته که روایتی با واژه «الصوم» با این متن وجود ندارد، لذا لاجرم یا خطایی در تصحیح صورت گرفته است یا ملا هادی سبزواری روایت را به خطا مرقوم کرده است، لکن در ضمن توضیحات بیت، سبزواری نیز کسب را منحصر در دنیا دانسته و مراد از کسب در بیت را کسب لوازم دنیوی و آخرت را صرفاً دار مجازات و مکافات تفسیر می‌کند. سبزواری نیز خواهش هرگونه صور اخروی را در دنیا می‌داند نه آخرت و خواهش صادق آن‌ها را همان ملکات اخلاقی دانسته است که مشابه تفسیر زمانی از این بیت است.

۱-۶- شرح فروزانفر

فروزانفر (م ۱۳۴۹ ش) در شرح این بیت از آنجاکه در دفتر دوم است سخنی نگفته است و انتظار می‌رفت که وی در کتاب احادیث و قصص مثنوی به ارتباط این بیت با حدیث «بازار بهشت» اشاره کند که در آن کتاب نیز اشاره‌ای به این حدیث نشده است (فروزانفر، ۱۳۸۱).

۱-۷- شرح زرین کوب

گرچه زرین کوب (م ۱۳۷۸ ش) به نحو منسجم و در یک کتاب شرح مثنوی به یادگار ندارد، لکن جسته‌وگریخته در کتبی به شرح ابیات مولانا و داستان‌های او پرداخته است که در میان کتاب نردبان شکسته او می‌توان اشاراتی را در باب این بیت جستجو کرد. زرین کوب می‌گوید: «برای نیل به کمال در دنیای دیگر هم باید پیشه‌ای بیاموزند، چراکه برخلاف مشهور، تنها این دنیا نیست که محل کسب است، دنیای دیگر هم کسب دارد. از ابوهریره نقل است من اهل الجنة من یستأذن ربه...» (زرین کوب، ۱۳۹۴، ص. ۳۵۴) و از این نظر وی موافق نظر اکبرآبادی تفسیر می‌کند و این بیت را مرتبط با این حدیث می‌داند. زرین کوب اشاره به لهُو و لعب بودن دنیا را در ابیات مولانا به دلیل توان کسب روح در آخرت است که می‌تواند لذات و تجربه‌هایی را کسب کند که در مقابل لذات دنیوی همچون بازی کودکان است و مرتبط با بیت:

«این جهان بازیگه‌ست و مرگ، شب بازگردی، کیسه خالی پر تعب»

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، ص. ۲۶۰۸)

چنانکه بازی کودکان جز سرگرمی و گذران وقت، چیزی در بر ندارد و چون به خانه بازگردی جز خستگی نصیب نشده است، مثال کسب دنیا و آخرت نیز این‌گونه است که آنچه برای دنیا کسب شده به آخرت نخواهد رفت. در نظر زرین کوب، عشق و جذب در دنیا سبب قابلیت درک نور در دنیای دیگر است و انهماک در کسب دنیای مادی نیز مانع از ادراک این توانایی است و در این میان بر نفس انسان که طالب حس است نباید اعتماد کرد و هرچه نفس انسان بدان امر کند باید خلاف آن عمل کرد و داستان مطرح بعد از این ابیات را مرتبت با این قصد مولانا می‌داند (زرین کوب، ۱۳۹۴، ص. ۳۵۵). در نتیجه زرین کوب برخلاف تفسیر مورد بحث این جستار، این بیت را با حدیث سوق‌الصور مرتبط نمی‌داند و البته فقط به یک فایده و نتیجه بیت اشاره می‌کند که همان وجود کسب در آخرت است و از دیگر معانی بیت صرف نظر می‌کند.

۸-۱- شرح جامعِ مثنوی معنوی

کریم زمانی در شرح خود گرچه به حدیث سوق‌الصور اشاره می‌کند لکن تفسیر وی در ادامه در نقض این ارتباط و معنا ارائه می‌شود؛ چنانکه مراد این کسب را تحصیل ملکاتِ فاضله اخلاقی می‌داند و آخرت را نه جای کسب و دادوستد که جای درو کردن تفسیر می‌کند (زمانی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۶۴۲). تفسیر زمانی در مقابل تفسیر زرین کوب قرار می‌گیرد و گویی با مسئله ترقی روح نیز مخالفت دارد که کسب و دادوستد را برای این دنیا منحصر دانسته است، و ذکر حدیث را نه در تأیید کسب در آخرت که در ادامه آن معنا را در تفسیر خود به نحو ضمنی نادرست می‌داند چندان که بعد از ذکر حدیث می‌گوید: «این کسب و دادوستد در دنیا انجام می‌شود و در آخرت روز درویدن است نه کاشتن و این کسب همانا تحصیل ملکاتِ فاضله اخلاقی است» (زمانی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۶۴۲).

۹-۱- شرح‌هایی که به این بیت پرداخته‌اند

شرح جواهر الاسرار و زواهر الانوار (خوارزمی، ۱۳۹۸)، شرح نیکلسون (نیکلسون، ۱۳۹۳)، شرح شهیدی (شهیدی، ۱۳۷۶)، شرح استعلامی (استعلامی، ۱۳۹۳) به این بیت پرداخته‌اند و گویا به کلی از منزلت آن غافل بوده‌اند.

۲- ریشه‌های روایی

این مفهوم با ریشه‌های روایی مستحکم، در قالب بیاناتی ست که امکان تفسیر و برداشت‌های مختلفی دارد و می‌توان به ترتیب از معتبرترین‌های کتب حدیثی آغاز کرد؛ در صحیح مسلم آمده است: بازارِ بهشت در روز جمعه برگزار می‌گردد و باد خوشی که سبب زیبایی و نیکویی در چهره و لباس اهل بهشت است در آن بخشیده می‌شود (مسلم، بی تا، ج ۴، ص ۲۱۷۸، رقم ۲۸۳۳). نووی مراد از بازار را محل اجتماع تفسیر کرده است (نووی، ۱۴۱۶، جزء ۱۷، ص ۳۰۲). تا این روایت فقط می‌توان به اصل وجود این مفهوم در سنت روایی به نحو قابل اتکایی پی برد، چراکه در مهم‌ترین کتاب روایی نقل شده است. نکته دیگر آنکه در این روایت بیانی فانتزی و رؤیایی را می‌توان دریافت که با وزیدن بادی به ناگاه، نعمات بسیاری ظاهر می‌شود و همه چیز به زیبایی و نیکویی تبدیل می‌شود. در سنن ترمذی روایت دیگری آمده است که به جزئیات بیش‌تری می‌پردازد: مؤمنان در بهشت به سبب اعمالشان

۱ صحیح مسلم در نگاه اهل سنت هم‌عرض صحیح بخاری است و در نگاه مشهور علماء اهل سنت، تمام روایات آن صحیح قلمداد شده است.

در بازار بهشت خواهند شد؛ در آنجا به مقدار روز جمعه که در دنیا است برای آن‌ها جایگاه‌هایی از نور، مروارید، یاقوت، زبرجد، طلا و نقره قرار داده شده است؛ پروردگار چون ماه و خورشید که در این دنیا دیده می‌شود در آنجا پیداست و به ایشان می‌گوید: هر آنچه دلتان می‌خواهد طلب کنید؛ بازاری تدارک دیده می‌شود که در آنجا مالا مال از ملائکه هست که مثال و مانندش دیده و شنیده نشده و حتی در دل کسی خطور نکرده است؛ هر آنچه دلشان بخواهد برایشان آماده می‌شود به نحوی که آن تجارت و خرید و فروش نمی‌شود؛ در آنجا مؤمنان یکدیگر را می‌بینند و اگر کسی که در دنیا بالاتر بوده فردی پایین‌تر از خود را ببیند ناگهان سخنش به پایان نرسیده آن فرد به گونه‌ای به تخیل می‌آید که از او بهتر کسی نیست چراکه در آنجا نباید کسی غمگین شود؛ چون به خانه‌های خویش و نزد همسران خود بازمی‌گردند، همسرانشان می‌گویند: زیبایی در شما افزوده شده است که قبل از این نبوده و در پاسخ می‌گویند که این حاصل همیشینی با پروردگار است و جای تعجبی نیست (ترمذی، بی‌تا، ج ۴، ص. ۵۹۲، رقم ۲۵۴۹، ابن ماجه، بی‌تا، ج ۲، ص. ۱۲۶۱، رقم ۴۳۳۶). موارد متعددی از این روایت مستفید است؛ ۱- در بهشت زندگی شکلی مشابه با این دنیا دارد. ۲- در بهشت بازاری است که در آن موارد ارزشمند و هر چه مؤمنان خواهان آن هستند تنها با اراده آن مطلب توسط فرشتگان آماده می‌شود بدون نیاز به مبلغ معینی ۳- در بهشت، صور به صورت آبی و ناگهانی تغییر می‌کنند ناگهان تخیل صورت فردی که چندان در دنیا برای او خوشایند نبوده، مقبول می‌شود، از تخیل و خیال در این روایت؛ شکل صورت گونه فضایی روایت به دست می‌آید که سریعاً قابل تغییر است. ۴- این روایت، بیان حالاتی در بهشت است ولی کیفیت آنچه بیان می‌شود نه تنها کسی آن را ندیده و نشنیده که حتی در دل انسان هم خطور نکرده است، یعنی کیفیت آنجا کاملاً چیزی متفاوت است گرچه به لحاظ صوری شباهت‌هایی دیده می‌شود. آنچه مورد شباهت است فقط شباهتی صوری است نه چیز دیگری، چراکه شرایط و تغییرات دفعی و ناگهانی بدون در نظر گرفتن دشواری‌های عالم ماده در این روایات از بهشت به وضوح دیده می‌شود که نشان از کیفیت کاملاً متفاوتی دارد. لذا آنچه در آنجا مطرح است «صورت» است نه ماده به معنای مرسوم، که ذکر صور را می‌توان در روایات دیگری نیز مشاهده کرد گرچه در این دو روایت به صورت ضمنی مفهوم صور با توصیف شرایط دانسته می‌شود. از حیث روایی این حدیث به قدر اختصاری که در صحیح مسلم آمده است به همان نحو در سنن دارمی (دارمی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص. ۴۳۷، رقم ۲۸۴۱) نیز مختصراً روایت شده است لکن وجه تفصیلی بازار بهشت در سنن ترمذی و ابن ماجه دیده می‌شود که حتی ابن تیمیه را ملزم به پذیرش اصل وجود بازار بهشت کرده است (ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج ۶، ص. ۴۰۱). برخی در روایت ترمذی ضعف وارد کرده‌اند؛ چراکه حدیث غریب به شمار می‌رود؛ یعنی این حدیث فقط از یک

طریق روایت شده است که بسته به ثقه دانستن آن افراد، همان حدیث صحیح یا ضعیف قلمداد می‌شود، که در این موضوع اختلاف وجود دارد و برخی همه سلسله را ثقه ولی در فردی به نام «عبد الحمید کاتب اوزاعی» شبهه وارد کرده‌اند و برخی نیز او را بلا اشکال می‌دانند (المبارکفوری، بی‌تا، ج ۷ ص. ۲۱۹). ابن حبان این حدیث را با متنی که در سنن ترمذی و ابن ماجه آمده عیناً روایت کرده و آن را در صحیح خود قرار داده است (ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۱۶، ص. ۴۶۶، رقم، ۷۴۳۸). در هر حال اصل وجود بازار بهشت و در صحت حدیث اول که از بازار، وزیدن باد و بخشیدن نعمات و حسن و زیبایی سخن می‌گوید عموماً شبهه‌ای وارد نشده است. با این فرض، قوت وجود بازار بهشت از حیث روایی محکم و استوار به نظر می‌رسد و حتی صورت تفصیلی حدیث نیز چندان مورد نزاع نبوده و به عبارتی می‌توان این‌گونه تفسیر کرد که این جزئیات در نزد عموم علمای قوم مورد قبول بوده و به همین جهت مخالفان جدی و بسیاری را در مقابل خود ندارد.

تا این جای نوشتار به اصل و جزئیاتی از بازار بهشت در روایاتی پرداخته شد که ذکری از واژه صورت نداشته‌اند ولی می‌توان از آن‌ها چنین برداشتی را به صورت ضمنی ارائه کرد؛ اما در حدیثی از احمد بن حنبل به روایت علی بن ابی طالب (علیه السلام) به صراحت از آن جزئیاتی که در احادیث فوق ذکرش به میان آمد با واژه «صور» یاد می‌شود و بدین جهت است که تفسیر سابق و آنچه بازار بهشت را با صور گره می‌زند از استناد روایی نیز برخوردار است؛ «در بهشت بازاری وجود دارد که در آن جز صور خرید و فروش نمی‌شود و هرگاه فرد بهشتی صورتی را بخواهد آن صورت به نزد او حاضر می‌شود» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۴، ج ۱، ص. ۱۵۶، رقم ۱۳۴۵).

۳- عالم خیال و کسب صور

عالم خیال از جنس ادراک است و مجردات این عالم صورت‌هایی هستند که مدرک شادی و غم و... در حالات مختلف خواهند بود، نیکلسون می‌گوید: «هستی (به معنای) کل وجود خارجی، خواه مادی یا روحانی‌ست، این عرصه وجود، محدود به امکان است حال آنکه عالم خیال شامل صور امثال است که نمی‌توانند احتمالاً وجود خارجی پیدا کنند.» (نیکلسون، ۱۳۹۳، ج ۱، ص. ۴۲۸) این سخن که البته نیکلسون با تردید بیان می‌دارد که احتمالاً صور عالم خیال نمی‌توانند وجود خارجی پیدا کنند، صحیح به نظر نمی‌رسد. به این دلیل که در سخن مولانا: در عالم صوری هستند که وجود خارجی دارند و البته از جنس عالم مادی محدود به حواس پنج‌گانه هم نیستند او برای عالم خیال چنین کارکردی قائل است، چنانکه می‌گوید:

«لیک این نامه خیال است و نهان و آن شود در حشر اکبر بس عیان
این خیال اینجا نهان پیدا اثر زین خیال آن جا برویاند صور»

(مشوی معنوی، دفتر پنجم، صص. ۱۷۸۹-۱۷۹۰)

عالم خیال گرچه خود از حواس مادی و ظاهری نهان است ولی در این دنیا اثرش پیداست و انسان پس از مرگ، خود را در آن خواهد دید چنانکه رستاخیز را از جنس عالم خیال دانسته است که در آنجا انسان‌ها به سبب نامه اعمالشان در غالب صورت‌هایی متناسب اعمالی که در این دنیا کاشته‌اند، حشر خواهند شد. کسب صور نیز در آخرت از همین جنس است و به همین جهت «برویاند صور» در شرح آن عالم استفاده شده است که با حدیث «سوق الصور» می‌توان به فهم دقیق آن رسید. رویش صور معادل دیگری برای خلق صور است، اینکه خیال در این عالم نهان است و اثرش پیداست نیز دلالتی دیگر دارد که می‌توان حقیقت این عالم را نیز خیال دانست، لکن این حقیقت پنهان است و آنچه در عالم مادی درک می‌شود بدان سبب که محدود به حواس پنج‌گانه است، انسان در این حواس غرق شده و از حقیقت هستی غافل می‌شود، مرتبه عالم دنیا پست‌ترین مرتبه برای ادراک است که محدودیت‌های فراوان دارد، لکن انسان با «خواب» و درنهایت مرگ است که کاملاً این حقیقت را می‌تواند درک کند و به همین جهت است که تفاوت کسب دنیا و کسب آخرت در سخن مولانا دیده می‌شود. سهروردی که در باب عالم خیال سخن بسیار دارد، در وصف آن می‌گوید: در عالم خیال موجودات روحانی وجود دارند که جسم نیستند ولی وجود دارند و موجودات روحانی آنجا با انسان‌های موجود در آنجا سازگارند و از یکدیگر تفر ندارند و در آرامش در کنار یکدیگر هستند. (کربن،

۱۳۹۵، صص. ۳۰۴-۳۰۵)

«عرصه‌ای بس با گشاد و با فضا وین خیال و هست یابد زو نوا
تنگ‌تر آمد خیالات از عدم ز آن سبب باشد خیال اسباب غم
باز هستی تنگ‌تر بود از خیال ز آن شود در وی قمر همچون هلال
باز هستی جهان حس و رنگ تنگ‌تر آمد که زندانی است تنگ
علت تنگی است ترکیب و عدد جانب ترکیب حس‌ها می‌کشد»

(مشوی معنوی، دفتر اول، صص. ۳۰۹۴-۳۰۹۸)

جهان مادی برای مولانا دو خصوصیت بارز دارد که وجود احساس و رنگ است، قاعدتاً مراد از حس در آنجا همان حواس ظاهری است و آلا در عالم خیال هم صورت‌ها به گونه‌ای ادراک می‌شوند و با حواس باطنی قابل مشاهده هستند. از حیث وجود رنگ‌ها هم می‌توان عالم خیال را عالمی دانست که رنگ‌ها در آن ادراک خواهند شد.

خصوصیت و تمایز اصلی این دو عالم را باید در نظم متفاوت و محدودیت‌هایی دانست که در این عالم هستی نسبت به عالم خیال وجود دارد. «بدین جهت است که می‌گویند در جهان هستی قمرها هلال می‌شود، یعنی آن فراخی عالم تصور تنگ‌تر می‌گردد.» (شهیدی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص ۲۷) البته اگر بنا باشد که برای این عالم، «ماده» را فرض کنیم؛ تمایز بعدی میان عالم خیال و دنیا، وجود ماده در این عالم است و در عالم خیال فقط صورت‌ها هستند اما در این دنیا هم ماده و هم صورت باهم وجود دارند. می‌توان قرائتی دیگر داشت و این‌گونه پنداشت که این عالم هم دارای ماده به معنای «جزء لایتجزی» چنانکه اهل کلام و فلاسفه بر سر آن بحث کرده‌اند نیست و از حیث صورت، این عالم دارای صورت‌هایی محدودتر و به قول مولانا «تنگ‌تر» است که گویا دارای تراکم بیشتر و به قول قدما «کثیف‌تر» است ولی درنهایت هر دوی آن‌ها جز صور چیز دیگری نیستند. صورت‌های این عالم در قواعدی محدودتر اسیر هستند، لذا امور این عالم در محدوده تنگ قواعد یا بهتر بگوییم به زبان مولانا در دایره تنگ عاداتی هستند که عالم خیال این محدودیت‌ها را ندارد، برای مثال صور این عالم برای طی مسافت‌ها باید بر سیل عادت نقطه نقطه مسافت را پیمایند تا در زمان‌هایی معین به مقصد برسند ولی در عالم خیال بنا بر اوصاف منقول، نه طی مسافت به محدودیت‌های این عالم می‌ماند نه الزاماً حوادث چنان نظمی که در این عالم هست را باید بگذرانند لذا امور در آنجا بسیار سریع‌تر و بیشتر تحت کنترل آدمی خواهند بود. نمونه‌هایی از آن خصوصیات را می‌توان در حکایات منقول در این عالم هم مشاهده کرد چنانکه قرآن از کسی در دربار سلیمان نبی سخن می‌گوید که به یک چشم به هم زدن تخت پادشاهی ملکه سبا را از چنان مسافتی طولانی به اورشلیم می‌آورد، این نمونه‌ها حکایت از خرق عادت شدن این محدودیت‌ها توسط افرادی خاص می‌باشد که لحظاتی قواعد عالم خیال را در این عالم به نمایش می‌گذارند.

کسبِ صور در آخرت و مقایسه مولانا با کسب در دنیا در بیت ذیل بیان می‌شود:

«حق تعالی گفت کاین کسب جهان پیش آن کسب است لعب کودکان»

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، ص ۲۵۹۶)

محدودیتِ صورِ دنیوی و حواسِ مادی در مقابلِ فضایِ وسیع‌ترِ صور در آخرت که مصداقِ بارزِ آن بازار بهشت است سبب می‌شود که «کسب» در این دنیا که معادلِ همه آنچه هست که انسان در دنیا درک می‌کند و عمل می‌کند در مقابلِ کسبِ آخرت مانند بازیِ کودکان دیده شود. بازی‌هایِ کودکان به نسبتِ اعمالِ بزرگسالان دارای قواعدی ساده‌تر و تجاربی ابتدایی‌تر است، لکن قواعدِ بزرگسالان پیچیده‌تر و وسیع‌تر است و البته تجاربِ بزرگ‌تر و خاص‌تری را با خود به همراه دارد. به همین نسبت تجربه کسبِ آن جهانی، چندان که در احادیث نیز گفته شد، مرتبه‌ای فراتر است

که دارای محدودیت‌های کمتری است. درآمدن به اشکال مختلف و تجربه صور گوناگون و بی‌نهایت امری نیست که بتوان در دنیا تجربه کرد به همین دلایل است که کسب دنیا چون بازی کودکان تمایل می‌شود.

۴- «بازار بهشت» مولانا و تطبیق آن با «سوق الجنة» ابن عربی

فردی که بیش از همه به «سوق الجنة» پرداخته است و معارف بزرگی را حول آن ترسیم کرده، شیخ اکبر ابن عربی است که پیش از مولانا و دوره‌ای را هم‌زمان با او زیسته است، او در این باب سخنان متعددی دارد که یکی از آن‌ها را در فتوحات چنین آورده است:

«كما أن في الجنة سوق الصور، إذا اشتهى (العبد) صورة دخل فيها. كما تشكل الروح هنا، عندنا، وإن كان جسماً، ولكن أعطاه الله هذه القدرة على ذلك "والله على كل شيء قدير". و حديث "سوق الجنة" ذكره أبو عيسى الترمذی فی مصنفه. فانظره هناك» (ابن عربی، ۱۹۹۴، ج ۲، ص. ۳۲۳).

این سخن ابن عربی ناظر به این است که «سوق الجنة» مکانی است برای طلب هر چیز و هر چیز را می‌توان در آن کسب کرد و این تعبیر نیز مشابه آن است که مولانا آنجا را برای کسب هر چیز معرفی می‌کند و البته مواردی متعالی را نیز شامل آن می‌داند که فهم آن را برای کسانی که جهان آخرت را با دنیا قیاس می‌کنند دشوار خواهد بود. ابن عربی مانند مولانا به نوعی کسب در بازار بهشت اشاره می‌کند که بسیار در جایگاه فراتری است که سبب می‌شود کسب این دنیا بسیار در مقام نازل‌تری قرار گیرد (همچون بازی کودکان چندان که مولانا وصف کرده است)، چراکه در بازار بهشت می‌توان صور مختلفی را کسب کرد و به صورت‌های متنوعی درآمد و تجارب شگفت‌انگیزی از صورت‌ها و حالات مختلف را تجربه کرد:

«و كذلك "سوق الجنة" - ندخل في أي صورة شئنا من صور السوق، مع كوننا على صورتنا، لا نكرنا أحد من أهلنا ولا من معارفنا. و نحن نعلم أن قد لبسنا صورة جديدة تكوينية، مع بقائنا على صورتنا. فأين العقول والمعقول هنا؟» (ابن عربی، ۱۹۹۴، ج ۱۳، ص. ۶۰۵)

۵- بازار بهشت نزد سنایی و عطار

بر خلاف بسیاری از مفاهیم در دریای اندیشه ژرف مولانا که می‌توان نزد سنایی و عطار مثالش را جستجو کرد، بازار بهشت از مفاهیمی است که در کتب سنایی و عطار بدان پرداخته نشده است. عطار ضمن روایتی در تذکره الاولیاء از زبان شبلی که کسی او را در خواب دیده است نقل می‌کند که از وی پرسیدند: «کیف وجدت سوق الآخرة؟» و شبلی می‌گوید: «بازاری است که رونق ندارد در این بازار مگر جگرهای سوخته و دل‌های شکسته و باقی همه هیچ نیست»

(عطار، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۶۸۹). روشن است که این نقل از شبلی با بازار بهشت مولانا فاصله دارد و نشان می‌دهد که اندیشه مولانا در این مورد خاص با ابن عربی قابل تطبیق است و چندان که برخی پنداشته‌اند که مولانا کاملاً با ابن عربی تقابل است و صرفاً همسو با عطار و سنایی ست تصویری علمی به نظر نمی‌رسد. چندان که مولانا در باب ایشان می‌گوید:

«اگر عطار عاشق بد سنایی شاه و فایق بد نه اینم من نه آنم من که گم کردم سر و پا را»

(مولانا، ۱۳۹۶، غزل ۶۰، ص ۳۷)

در این بیت روشن است که مولانا راه خود را راهی مستقل از عطار و سنایی معرفی می‌کند. و ابیاتی که برخی آن‌ها را به مولانا نسبت می‌دهند که نشان از پیروی کامل مولانا از عطار و سنایی دارد در آثار تصحیح شده مولانا وجود ندارد. گرچه می‌توان موارد متعددی را اشاره کرد که مولانا هم‌سخن با عطار و سنایی ست، لکن از جهت رعایت امانت علمی باید بی‌طرفانه سخن گفت و می‌توان به موارد فراوانی نیز از جمله همین مفهوم بازار بهشت اشاره کرد که قابل تطبیق میان مولانا و ابن عربی و یا دیگران است.

۶- تحقق اتوپیا و آرمان‌شهر خیالی در بهشت

با این اوصاف از آنجایی که بهشت، ظهور مدینه علم در آخرت است و صور علمی به شکل تجلیات در این مدینه عرضه می‌شود. بازار بهشت به نوعی اوج تحقق این آرمان‌شهر محسوب می‌شود چندان که مولانا نیز این بازار با نام «شهر» استفاده می‌کند و شهر آرمانی به تصویر کشیده می‌شود که در آن ورود به صور مختلف و بی‌نهایتی ممکن می‌شود که تمام نعمات معمول بهشتی را از تکرار خارج می‌سازد و تا بی‌نهایت می‌تواند انسان را مشغول سازد، ابن عربی می‌گوید: «فإذا دخل سوق الجنة ورأى ما فيه من الصور فأية صورة رأها واستحسنها حشر فيها فلا يزال في الجنة دائماً يحشر من صورة إلى صورة إلى ما لا نهاية له ليعلم بذلك الاتساع الإلهي» (ابن عربی، بی تا، ج ۲، ص ۶۲۸).

به همین دلیل است که مولانا کسب دنیا را با آن کسب چون بازی کودکان می‌داند و البته این کسب را فانی و تمام شدنی و کسب آن دنیا و در شهر بازار بهشت را دائمی و همیشگی دانسته است. وی در این باب می‌فرماید:

«کسب فانی خواهدت این نفس خس چند کسب خس کنی؟ بگذار، بس»

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، ص ۲۶۱۰)

مولانا این کسب را با نور حق و جذب نور حق نیز معنا می‌کند که در واقع همان کسب صور علمی الهی می‌شود که

بنا بر قابلیتِ فرد به او عطا می‌شود. این همان معنایی است که ابن عربی نیز می‌گوید: «و حظ کل شخص من ربه علی مقدار علمه و عقده فی درجات العقائد و اختلافاتها و کثرتها و قلتها، کما قد تقرر قبل هذه الفصول. فاعلم ذلك! واللّه الهادی. - وفی "سوق الجنة" علم ما أشرنا إلیه» (ابن عربی، ۱۹۹۴، ج ۱۲، ص ۳۹۲). این سخن که نزد ابن عربی با علم بیان شده نزد مولانا با «قابلیتِ نور» بیان می‌شود و او می‌فرماید:

«کسب دین عشق است و جذبِ اندرون قابلیتِ نور حق را، ای حرون»

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، ص ۲۶۰۹)

در واقع با کسبِ مرتبتِ لازم، وجود انسان برای جذب و دریافتِ صورِ متناسب نیز آماده می‌شود و البته اولیای حق با صور کامله و تجلیاتِ خاصّ حق منبسط خواهند شد و دیگران بنا به مقامِ وجودی خویش، لذا در نظرِ مولانا مفهوم شهرِ بازارِ بهشت، مقامِ کمال و آرمانیِ بهشت نیز به شمار می‌آید.

نتیجه

شرح این بیت از مولانا، مفاهیم عمیق و درخورِ توجهی با خود به همراه دارد. گرچه ارتباط این بیت با حدیث «سوق الصور» آشکار به نظر می‌رسد؛ لکن عمومِ مفسرانِ مثنوی به این ارتباط اشاره نکرده‌اند و البته به معانی حاصل از آن التفات نداشته و به نحوِ دیگری این بیت را تفسیر کرده‌اند که ذکرِ آن‌ها آمده است. این مفهوم برای مولانا نه تنها در دنیا که در آخرت نیز وجود دارد. میانِ علمای اسلامی امکان کسب در آخرت مورد مناقشه است چندان که مفسرانِ شیعی مثنوی این بیت را به عدمِ امکانِ کسب در آخرت تفسیر کرده‌اند (رجوع شود به شرح سبزواری و کریم زمانی)، لکن دیگر مفسرانِ مثنوی چون بحر العلوم، انقروی، اکبرآبادی، خواجه آیوب، زرین کوب به امکانِ کسب در آخرت اذعان داشته و یکی از معانی این بیت را وجودِ کسب در آن جهان نگاشته‌اند، لکن به حدیث سوق الصور اشاره‌ای نداشته‌اند؛ به نحوی که مرحوم فروزانفر که به آیات و احادیثِ مورد استفاده مولانا ممارست داشته‌اند نیز به این حدیث نپرداخته‌اند. مولانا در این مسئله هم‌راستا با دیگر عرفایی چون ابن عربی هم کسب در آخرت را تأکید کرده است و البته با طرحِ عالم خیال و نقشِ صورت در نظامِ هستی‌شناسی عرفانی، تفسیرِ رازورزانه از عالم را یادآوری می‌کند. حدیثِ سوق الصور در میراثِ رواییِ اسلامی از جایگاهِ مؤتقی برخوردار است و به این قرینه است که نگارندگان این سطور، این بیت را با حدیث «سوق الصور» مرتبط دانسته‌اند. این تفسیر، فهم از کسبِ اخروی را به سمتِ کسبِ صور می‌برد و نتایجِ کیفیتِ «صوری» آخرت نیز با آن حمل می‌شود. چندان که در روایت‌های مربوط به «سوق الصور» نقل شده است، کیفیتِ صورِ بهشتی، قابلِ مقایسه با محدودیت‌های عالمِ ماده نیستند و می‌توان در آنجا به اشکال

مختلف در حال واحد در آمد و صور بی انتهای را از حیث تعدد تجربه کرد؛ این تفسیر کاملاً بدیع بوده و در هیچ تفسیری اشاره نشده است. این نوع از کسب و تجربه است که مولانا را وامی دارد کسب این دنیا را در مقابل کسب آخرت بازی کودخانه توصیف کند، نشان از پیچیدگی و تفاوت کیفیت صور این جهانی با آخرت دارد. لذا تحقق اتوپیا را در این بیت می توان مورد استفاده دانست که از نظر اهل فن مغفول مانده است. بیت موردنظر را می توان با بازار بهشت نزد ابن عربی قابل تطبیق دانست، چندان که نزد عطار و سنایی به آن پرداخته نشده و ابن عربی ست که بیش از همه به این مفهوم پرداخته است و ذکر مولانا از بازار بهشت می تواند مشابهت با مکتب ابن عربی نیز تلقی شود.

کتابنامه

۱. ابن تیمیة، أ.ع. (۱۴۱۶ هـ/ ۱۹۹۵ م). مجموع فتاوی ابن تیمیة. مجمع الملك فهد.
۲. ابن حبان. أ.م. ح. (۱۴۱۴ هـ/ ۱۹۹۳ م). صحیح ابن حبان. مؤسسة الرسالة.
۳. ابن عربی. (۱۹۹۴). الفتوحات المکیه فی ۱۴ المجلدات. تصحیح ع، یحیی. دارالاحیاء التراث العربیه.
۴. ابن عربی. (بی تا). الفتوحات المکیه فی اربع المجلدات. نشر دارالصادر.
۵. ابن ماجه، م. ی. (بی تا). سنن ابن ماجه. المكتبة العلمية.
۶. أحمد بن حنبل، ه. أ. (۱۴۱۴ هـ/ ۱۹۹۳ م). مسند الإمام أحمد. دار إحياء التراث العربی.
۷. استعلامی، م. (۱۳۹۳). شرح مثنوی. سخن.
۸. اکبرآبادی، و. م. (۱۳۸۶). شرح مثنوی مولوی موسوم به مخزن الاسرار. تصحیح نجیب مایل هروی. قطره.
۹. انقروی، ا. (۱۳۸۹). شرح کبیر انقروی بر مثنوی معنوی مولوی. ترجمه عصمت ستارزاده. نگارستان کتاب.
۱۰. بحر العلوم، م. م. (۱۳۸۴). شرح مثنوی بحر العلوم. زیر نظر فرشید اقبال. ایران یاران.
۱۱. البخاری، م. ا. (۱۴۱۴). صحیح البخاری. دار ابن کثیر.
۱۲. ترمذی، م. ع. س. (بی تا). سنن الترمذی. دار الکتب العلمیة.
۱۳. خواجه ایوب. (۱۳۹۹). اسرار الغیوب شرح مثنوی معنوی. تصحیح محمد جواد شریعت. اساطیر.
۱۴. خوارزمی، ک. (۱۳۹۸). جواهر الاسرار وزواهر الانوار. اساطیر.
۱۵. دارمی سمرقندی، ع. ع. (۱۴۰۷ هـ/ ۱۹۸۷ م). سنن الدارمی. دار الکتب العربی.
۱۶. زرین کوب، ع. (۱۳۹۴). نردبان شکسته. سخن.
۱۷. زمانی، ک. (۱۳۹۱). شرح جامع مثنوی معنوی. چاپ سی و نهم، اطلاعات.
۱۸. سبزواری، م. ه. (۱۳۹۳). شرح مثنوی حاج ملاهادی سبزواری. به کوشش مصطفی بروجردی. انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۹. شهیدی، ج. (۱۳۷۶). شرح مثنوی. علمی فرهنگی.
۲۰. عطار. ف. (۱۳۹۹). تذکره الاولیاء. تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. سخن.
۲۱. غزالی، ا. (۱۴۱۶). مجموعه الرسائل. دارالفکر.
۲۲. فروزانفر، م. ح. (۱۳۸۱). احادیث و قصص مثنوی. ترجمه و تنظیم حسین داودی. امیر کبیر.
۲۳. کرین، ه. (۱۳۹۵). ارض ملکوت. ترجمه انشالله رحمتی. سوفیا.

۲۴. مبارکفوری، م. ع. ع. (بی تا). تحفة الأحوذی. دار الکتب العلمیة.
۲۵. مسلم، ح. ق. (بی تا). صحیح مسلم. خمسة اجزاء، دار إحياء الكتب العربية.
۲۶. مولانا، ج. م. (۱۳۹۷). مثنوی معنوی. تصحیح محمدعلی موحد. هرمس و فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
۲۷. مولانا، ج. م. (۱۳۹۶). دیوان شمس تبریزی. تصحیح بدیع الزمان فروزانفر. بديهه.
۲۸. نووی، ا. م. ی. ش. (۱۴۱۶ هـ/ ۱۹۹۶ م). شرح النووی علی مسلم. دار الخیر.
۲۹. نیکلسون، ر. ا. (۱۳۹۳). شرح مثنوی معنوی مولوی. ترجمه حسن لاهوتی. علمی فرهنگی.
۳۰. همدانی، ع. (۱۳۴۱). تمهیدات. تصحیح عقیف عسیران. دانشگاه تهران.